

Пенка Ватова, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките

ЧОВЕКЪТ МЕЖДУ ИСТОРИЧЕСКИТЕ ПРЕВРАТНОСТИ И ЛИЧНИЯ ИЗБОР (ВЪРХУ ДВА РОМАНА ЗА ДЕВЕТОСЕПТЕМВРИЙСКИТЕ СЪБИТИЯ И СЛЕД ТОВА)

Резюме. Статията се фокусира върху отражението на историческите събития от края на 1944 и началото на 1945 г. върху съдбата на хора от различни социални слоеве, така както това отражение е пресъздадено в романите „Война“ на Яна Язова и „Кротките“ на Ангел Игов. Проследена е историята на централните герои от двата романа, които застават от двете страни на линията, разделила радикално българското общество, след като комунистите завземат властта на 9 септември 1944. Анализирани са психоемоционалните профили на героите и поведомателните стратегии те да бъдат използвани за мотивиране на личното им поведение. Съдбата на героите е основата, върху която читателите са оставени да оценят историческите събития. Акцентирани са наративни похвати, които се съобразяват с времевата дистанция на писането спрямо изобразяваното, така че историческият разказ да се доближи максимално до истината.

Ключови думи: исторически роман, 9 септември 1944, наративни похвати, личен избор, историческа истина

Има събития в живота на народите, чието художествено преработване не е по-малко социално отговорно от документирането и архивирането им за бъдещето. Ако художествената условност на историческия роман няма за цел да подмени историческите факти и да използва характеристиките на жанра за алиби, за да манипулира подмолно читателското възприятие, то нейното свидетелстване за историческото събитие и хората, участвали в него, е също толкова обвързано с истината, колкото свидетелството на документа. Историята събира свидетелства от различни източници. Литературата избира свои оптики към историята и свързва минало, сегашно и бъдеще с отправна точка съвременността. Романът по жанровата си природа е обвързан с днешния ден, с неговите липси, потребности, императиви, с потулени истини и потиснати травматични моменти. Както сочи Албена Хранова,

„Историята е всички времена, но и всички начини, по които времената я пишат“¹ – тъй като всяко време на писането ѝ е „днес“, а то разполага с определено знание за „тогава“, пък и с определена мотивация да използва по специфичен начин това знание.

Прикривана, деформирана, съчинявана и въдворявана в идеологическа изрядност почти половин век е истината за деветосептемврийските събития и за случилото се след тях – непосредствено, още през есента на 1944 и през зимата в края на годината и началото на 1945. Навярно тъкмо поради тази причина, преди литературата да се заеме с историзирането на това време, след 1989 обществото като цяло се устремява към разкриване и изговаряне на истината за него – чрез свидетелства и спомени на участници и очевидци, чрез научни изследвания, публицистични текстове, документални филми и пр. Вече се знае и за убийствата без съд и присъда преди конституирането на Народния съд, и за жертвите на това противоконституционно съдилище, и за лагерите за другомислещи след това. Знаят се и имената на палачите. Произнесени са на глас, посочени са, разобличени са. Но сякаш предходното половинвековно потуляване и изопачаване на истината е направило писателите предпазливи, когато пристъпват към темата за тези събития. Затова и не са много произведенията за тях – независимо дали се стремят да влязат в жанра на историческия роман, или имат по-скромната заявка да разкажат малки истории за хората от времето на този исторически разлом, както го нарече Пламен Дойнов² – за жертвите, за палачите и за безучастните. Самите писатели сякаш имат нужда да покажат и дори да докажат на читателя, че художественият текст не се отдалечава от историческата истина за времето, събитията и участващите в него, а само добавя още щрихи към нея, вади на светло скритото, забравеното, връща живота на станалото.

Три романа, посветени на тези събития, излязоха през последните години: „Патриархат“ на Георги Мишев (2008, 2015), „Кротките“ на Ангел Игов (2015) и „Поразените“ на Теодора Димова (2019). Само че ориентирайки се към темата, нямаше как да не тръгна от романа „Война“ на Яна Язова – едно от големите произведения за това време. При прочита му някак сами и категорично се изтеглиха важни нишки от него към „Кротките“ – такива, които ме провокираха да навляза в повествованието за човешкия избор, направен при превратни исторически обстоятелства.

---

¹ ХРАНОВА, А. *Историите*. – В: А. ХРАНОВА. *Литературният човек и неговите български езици*. Пловдив: Университетски издателство, 1995. Цит. по: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=99&WorkID=2333&Level=3>.

² ДОЙНОВ, П. *Разораване на литературното поле (септември – декември 1944)*. – В: *9 септември 1944: Литература и политика*. София: Кралица Маб, 2015, с. 14.

Романът на Яна Язова, за разлика от този на Ангел Игов, няма нужда да се осланя на документираната история. Романовото повествование самò играе роля на източник на фактология за случилото се през няколкото месеца на 1944–1945 година – разбира се, това можем да оценим, след като от точката на днешния ден знаем ако не всичко, то поне повечето факти за онези зловещи месеци на кървав терор. Романът следва събитията на съвсем късо времево отстояние – писан е през 1946 г.³ Освен това писателката е съвременник и свидетел на немалко от тях. Не просто споменът е пресен или раните – незараснали, кошмарът е от онези, които преследват независимо колко време те дели от него. Творбата остава неразчетена в архивното наследство на писателката, докато идва времето да излезе пред читателите си. Ясно е, че произнасянето на истината, не, дори самата мисъл за истината за онези събития би струвало живота на Яна Язова. И фактът, че ръкописът на творбата остава „скрит“, е вече свидетелство за неговата фактологична правдивост.

Романът на Ангел Игов е писан 70 години след събитията. Те са вече разбулени пред обществото, разказвани са по различен начин и от различни хора, проучвани са и са получили обществена оценка. Игов не може да свидетелства лично за тях освен чрез привличането на източници. И той го прави явно в паратекста на авторовите благодарности, поместен в края на романа, като изрежда книгите и текстовете, сочещи за историческата достоверност на произведението. Заедно с това авторът държи в интервюта да подчертава, че романът не е исторически, а само разказва за едно историческо време.

Как обаче романът като жанр разказва за историческото време и за историческите събития? Ако го прави чрез хрониката, репортажа и документа, то резултатът е документална проза. (В скоби ще отбележа, че пак от последните години имаме великолепната художествено-документална книга на Ивайла Александрова „Горещо червено“, 2008.) Ако художествената фикция лежи в основата на текста, то тогава повествованието е за хората, които изпълват историческото събитие и време, за човешкия свят – личен и социален, за човешкото в неговите проявления. Тъкмо така са центрирани двата романа. И в този повествователен фокус е тяхната несъмнена близост. Най-важен в тях е имплицитният въпрос „Какво кара героите да приемат новите си роли, поднесени им от историческата случайност?“. В романа „Война“, като в далеч по-мощно епическо произведение, този въпрос е съпътстван от редица други, които разширяват темата за личния избор на човека,

---

³ За датиранието на романа съществуват различни хипотези. Едната е на откривателя на недатирания ръкопис Петър Величков и тя се отнася към 70-те години на XX век. Другата е на изд. „Българска история“, което поставя под творбата 1946 г. За целите на настоящата статия това разминаване не е от съществено значение.

попаднал във водовъртежа на историческите превратности, за неговите действителни мотиви и движещите механизми на поведението му. Защо човек, който целия си живот е преминал в добротворство – като главния герой Фердинанд, се оказва враг номер едно на новата власт? Как този, който има репутацията на обществен и икономически тиранин и „изедник“, какъвто е друг герой – Беро-Беро, днес, при новите обществени обстоятелства може да бъде възприет от същите тези, потискани до вчера негови съграждани като оръдие на възмездието за всички, чийто живот е напълно разломен след преврата на 9 септември? Идеологията, Партията или нещо друго води обикновени хора от редиците на Комунистическата партия, като учителката Анастасия, или директора Александър, до освирепяване или пълно равнодушие пред човешката горест в следдеветосептемврийските месеци и по време на Народния съд? А защо от страната на хората с леви убеждения, дори не формални и умозрителни, а съвсем дейни представители на Комунистическата партия, преминали през закалката и рисковете на нелегалното функционерство, като Русан Кондуктора, се прокрадва и заявява на глас недоволството и съпротивата срещу разстрелите без съд и присъда, срещу развилнелия се терор?

Романът с еднаква категоричност поставя и търси отговор на тези въпроси, като не се плъзга по опростенческата плоскост на обясненията с комунистическата идеология и правилата на новия ред. „В името на народа!“, „Смърт на фашизма!“ и прочие лозунги звучат в романа, но остават само възглас от масовката на травматичните сцени в него. Поведението на фокусните герои е внимателно отразено посредством скритите, вътрешните гласове на саморефлексия или в притулени диалози на съмишленици, които споделят дълбоките мотиви на едно или друго свое поведение. Драматичната сцена с взривяването на Общинското управление от Беро-Беро, исполинската битка, която той води с въоръжената милиция, и отгласът на това събитие сред гражданите в Соления залив, в който отглас се прокрадва удовлетворението, че Беро-Беро е защитил честта и достойнството на всички, е използвана в повествованието за проникване в дълбоките слоеве на човешката природа и емоционалност. Мотивите на Анастасия, тайните механизми на нейното поведение по време на заседанията на Народния съд в градеца, амбицията и настървеността, с които се изправя срещу жертвите, смъртните присъди, които постановява – тя, най-образованата от съдиите, се оказват не обусловени от догматична идейна последователност или сляпа вярност на партията, а плод на неудовлетворено любовно чувство. Жестокостта на Анастасия към изправените пред съда всъщност преследва одобрението и благоволенieto на директора Александър, в когото несподделено е влюбена от младини и когото се надява тъкмо със старанието си на палач да впечатли.

Разбивайки обичайния свят с неговата подреденост и установени правила, историческото събитие открива неочаквани възможности пред хората и те се изправят пред избора къде да застанат – да останат на страната на човешината като обикновени хора или да преминат на страната на антихуманното, облечени във власт. И понеже често причините за заемането на една или друга позиция не произтичат от изявената до онзи момент характерология на героите, проникването в тях, узнаването и проумяването им зарежда с напрежение самото повествование. Тази особеност се отнася преди всичко до героите, които са чужди на разказвача – така обобщено те са наречени на не едно и две места в романа „Война“: чужди, чужденци („въоръжените младежи, непознати чужденци за Соления залив“, „те бяха дошли от чуждо място“ и др.). Тяхното поведение внезапно дерайлира от релсите на човешкото и води след себе си чудовищни поражения върху живота в буквалното му разбиране и върху човешкия свят изобщо. Този „разгром на България“, въпреки обобщението, което се съдържа в това определение, е пластично показан в романовото действие – тъкмо в действието, чрез активни глаголи, които онагледяват развихрилата се антихуманност и жестокост, като „разграбиха“, „застреляха“ („разграбиха дома на Боро-Боро, застреляха Сандро Гърка, а Жулиета и двете ѝ деца повлякоха към Общината“), „вилнеят“; и пасивни форми, назоваващи „развалините, които хората наричаха минало“ – „опустошен“, „изтърбушени“ и т. под.

Психологически плътен като поведенческа изява, подобен на учителката Анастасия от романа на Яна Язова, е главният герой на романа „Кротките“ Емил Стрезов. Той е безличен, потиснат от криволиците на личната си история човек, преселник от провинцията в столицата, но и не просто в столицата, а в бедняшкия Ючбунар, приютен в полухраненическа роля в семейството на обушаря бай Петър. И след като „народът взема властта“, по силата на историческите обстоятелства, но много повече по силата на случайността Емил Стрезов става народен обвинител в Шести състав на Народния съд – онзи, който съди творческата интелигенция. И изведнъж героят от невзрачен и незабележим става значим – израства не само в собствените си очи, но и другите в квартала започват да го гледат с друг поглед. Импулсите му, породени от новата роля, първоначално са обвързани със стремеж към справедливост – една почти перверзна в педантичното ѝ преследване справедливост, която кара героя старателно да търси нови и нови доказателства за „престъпленията“ на задържаните журналисти, писатели, карикатуристи, радиожурналисти и др., да ги анализира, систематизира и подрежда в таблици, за да разиграва живота им с хазартна страст и хладнокръвие. Движещият мотив за поведенческата му метаморфоза обаче не са нито левите му убеждения (защото героят е само беден, не лав или десен, той няма никакви лични убеждения, по една

случайност е станал член на „ремса“), нито дори манипулацията, която упражняват над него висшестоящите другари. При Емил Стрезов липсва дори мотив, свързан с някакво разбираемо човешко чувство, например с любов или ревност, както е при Анастасия и Александър в романа на Яна Язова. Тясната кройка на героя, неговата психическа и емоционална малоформатност се проявява в маниакалното му вторачване във фигурата на един също незначителен посвоему човек, поета Ростислав Щилиянов, светски живеещ франт, вменил си трубадурска роля във всяка ситуация, който в очите на Емил Стрезов води незаслужено охолан и безгрижен живот. Сложната смес от завист и омраза към Щилиянов – най-напред към външните знаци на принадлежността му към един друг свят, света на парадния вход, докато за него е отворен само слугинският, после към хората, с които общува, към непроменения му начин на живот, нищо че е дошло друго време, с друга власт и други правила – тази сплав от емоции го кара да не се колебае, разпоглеждайки се с живота на Щилиянов, и да иска смъртна присъда за него.

И двата романа показват как банални причини може да превърнат най-обикновени хора в инструмент на терора, дори повече – в амбициозни преследвачи на – безпричинно възмездие (какъв оксиморон!), което в онези зловещи месеци е равно на смърт. Играта с живота и смъртта, самата възможност за нея разкрива неподозирани тъмни недра на човешката психика, които – оказва се – историческите превратности задвижват с решителна сила, отекваща напред във времето на човешкото общество. В „Кротките“ е добавен и още един, прозрачен исторически щрих – явяването пред съда на писатели – в качеството им на свидетели, които нямат търпение да излеят завистта и отмъстителността си над своите събратя по перо. За зла участ и на едните, и на другите, там, където го правят, не се решава съдбата на някое тяхно произведение, а на живота им. Така че едните записват имената си в редицата на жертвите, а другите – сред имената на палачите.

Двата романа показват обаче и алтернативите на това (анти)човешко преображение. В случая те са две. Във „Война“ Яна Язова подхожда като че ли предсказуемо, посредством една класическа опозиция – противопоставяйки на злото доброто. В противовес на човека като инструмент на злото се явява трайната връзка на човека с добрата страна на природата му, здравият му усет за позволено и извънмерно, за удържане в границите на човешкото и в проявите на човешина. В това отношение романът на Яна Язова отново не използва политическото деление ляво–дясно, което би дало лесно и опростенческо решение на въпроса за личния избор. Не е проблем, разбира се, добротворецът Фердинанд да остане на страната на доброто и до края на затрития си живот да се осланя на своята невинност – въпреки въпросите, които този негов избор поражда у представителите на „новото време“: „Защо този Ферди-

нанд, който бе тъй добър и умен, искаше принудително да изостане от техните редици, далеч от новото време и бъдещия светъл живот, за да погине изоставен от всички?“ (с. 218).⁴ Привързаността към нравствените ценности на един, за ден превърнал се във вчерашен, отминал свят диктува поведението на героя и в епизоди на крайни решения – както когато освобождава бедния селянин от грижите за себе си, за да може селянинът да се върне при необработеното си лозе, при работата си, а той сам поема към гибелта си. Тези ценности задават и неговата психологическа възраст. В епизода, когато вижда виненочервените знамена без българския трикоълор сред тях, реакцията му е покъртителна – тя е дълбоко свойствена на личността му, не подлежи на избор, нито на съмнение: „Фердинанд прокара ръка през лицето си и почувства, че плаче. Той плачеше отдалеч като изгнаник, който с голяма мъка разпознава от чужда земя пределите на своето отечество. Тези въоръжени непознати младежи бяха свалили старото трицветно знаме. А Фердинанд е вече стар и за него трицветното знаме значеше България“ (с. 221).

Но не толкова прост е изборът на Русан Кондуктора – комунистически функционер от висок ранг, който се стреми да остане верен едновременно и на левите си идеи, и на хуманността. Но инстинктът му за справедливост и човещина го води преди всичко останало, докато се противопоставя на отдадените на кърваво опиянение млади милиционери, или се опитва да запази живота на преследвания, а после и арестуван Фердинанд. Русан рискува всичко в средата, в която е вписана личната му история, а като читатели знаем, че рискува и живота си. За него обаче е важно онова, което проумява в хода на събитията: „Аз не се борих за власт, а за човещина! – каза той. – Но сега вече зная, че това, човещината, за която се борихме, цялата тази наша борба – е била една глупост! Човекът не се бори за човещина. Той се ражда с нея или се ражда без нея! Човещината не се носи от Партията, а от човека!“ (с. 293).

Различно от това на Яна Язова – и изненадващо – е художественото решение в романа на Ангел Игов, което показва друга алтернатива на антихуманното преображение на човека в хода на историческото събитие. Тук това са „кротките“, наблюдателите, неучастващите, тайният хор, който съпровожда всичко случващо се в романовото действие. Те са безразлични спрямо събитията и не заемат позиция („и бунтовете, и престъпленията ни бяха малки“; „с нищо не пострадахме, а и никому не сторихме зло“⁵). От своя страна този тип поведение също е избор, макар и без разгърната мотивация в романа. Освен това обаче „кротките“ в повествованието имат и чисто художествена функция, която е ключова в романовата структура и заслужава отделен анализ. Тук ще

---

⁴ Цитатите са по: ЯЗОВА, Я. *Война*. София: Българска история, 2020.

⁵ Цитатите са по: ИГОВ, А. *Кротките*. Пловдив: Жанет 45, 2015.

посоча само, че те са фикционалният глас, който коментира, припомня, цитира и заедно с това създава една особена гласова среда, забележителна аудиографичност, допълваща изобразителната кинематографичност на случващото се.

В богатата палитра от герои в романа на Яна Язова се наблюдават и други важни противопоставяния – по осите образование, интелект, принадлежност към българското и пр., които имат отношение към темата за личния избор, но биха представлявали интерес при едно по-мощно интерпретиране. Те впрочем много ясно кореспондират със същите опозиции, в които са поставени героите на Теодора Димова в романа ѝ „Поразените“.⁶

Ще се опитам да направя няколко обобщения.

По отношение на историзирането на събитието. И двата романа назовават случилото се на 9 септември с определенията, дадени от друг, който се намира извън романовото действие. Във „Война“ този „друг“ е мълвата: „В София, казват, имало революция и ново правителство взело властта“; в „Кротките“ е лозунгът, клишето „Народът взе властта“, звучащо нееднократно – и патетично, но с примес на тънка ирония, и безстрастно. И в двете произведения събитието е видяно през оптиката на човешкото поведение и на последиците за човешките съдби и за човешкия свят изобщо. Имплицитната оценка за него е като за погром над ума, таланта и човешината. Потъпкването на цивилизационните ценности, на хуманността, събуждането на човешки страсти от най-ниски равнища води не просто до затриването, а до изтриването на живота – съвсем по Смирненски: „Два свята, единият е излишен!“. Неслучайно един от героите на Яна Язова към края на романа с рев извиква: „Отивам в гората! [...] За нас няма повече място между хората!“ (В плана на историческото тази реплика препраща към друг епизод от българската следдеветосептемврийска история – горянското движение, също десетилетия наред държано в тъмния ъгъл на родната историография.)

По отношение на героите, което има по-пряка връзка с темата за личния избор. Героите и в двата романа са художествено фикционални. Яна Язова обобщава в тяхно лице свидетелството за човешката природа – така както тя я вижда и осмисля в кървавото време на събитията; Ангел Игов добавя един допълнителен штрих, който прави несъмнена алузия за действителни лица, използва словесни свидетелства на времето и така подсилва документалния пласт на романа. Достоверността и в двата случая е налице. Но и двамата писатели, независимо от времето си от-

---

⁶ Така в „Поразените“ противопоставянето на Никола, писател и журналист, на Методи Желязков – началник на отдел в Народната милиция, метонимично представя опозицията образование – малограмотност, респ. талант – бездарие, резултираща в крайна сметка в единоборството на доброто и злото.

стояние спрямо изобразяваните събития, оставят категоричната оценка за тях да даде читателят, основавайки се на съдбата на романовите герои. И двата романа имат потенциал да се развият като политически, но и двата не го правят, при това и двамата автори не вземат експлицитно страна – единият, като се придържа здраво за устоите на универсалните хуманистични ценности, другият – като отразява завоите на случайността в съдбините на хората и обществата, обикновените мотиви на обикновените хора във време на исторически превратности, а и като разчита на знанието, което към днешна дата имаме за тях.

В заключение ще кажа, че и двамата писатели навярно са убедени, че не е имало как да се избегне случилото се. Историята, разказана през тези призми в двата романа, води към това предположение, но намерих и потвърждение за него – в едно интервю Ангел Игов казва тъкмо това: „Разбрах, че едва ли е можело по някакъв друг начин да се случат нещата в онзи исторически момент с тези дадености, в тази наша България. Макар да вървеше едно време през 90-те години един лаф колко била хубава България през 39-та година, истината е, че България и през 39-та, и през 44-та е била много силно бремна с тези неща, които са ѝ се случили в самия край на войната с развихрянето на този организиран, а на места и хаотичен терор.“⁷

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ДОЙНОВ, П. Разораване на литературното поле (септември–декември 1944). – В: *9 септември 1944: Литература и политика*. Съст. П. Дойнов. София: Кралица Маб, Департамент „Нова българистика“ на НБУ, 2015, с. 13–89.

ИГОВ, А. За да има терор, трябва да има и „кротки“. [Интервю на Стефан Джамбазов]. – В: *Въпреки.com*: <https://въпреки.com/post/132884336971/ангел-игов-за-да-има-терор-трябва-да-има-и> [прегл. 12.02.2022].

ХРАНОВА, А. Историите. – В: А. ХРАНОВА. *Литературният човек и неговите български езици*. Пловдив: Университетско издателство, 1995. Цит. по: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=99&WorkID=2333&Level=3> [прегл. 12.02.2022].

REFERENCES

DOYNOV, P. Razoravane na literaturnoto pole (septemvri–dekemvri 1944). [Ploughing up of the literary field (September–December 1944).] In: P. DOYNOV (ed.). *9 septemvri 1944: Literatura i politika*. [September 9, 1944: Literature and Politics.] Sofia: Kralitsa Mab [publ.], 2015, pp. 13–89.

---

⁷ ИГОВ, А. За да има терор, трябва да има и „кротки“. [Интервю на Стефан Джамбазов]. – В: *Въпреки.com*: <https://въпреки.com/post/132884336971/ангел-игов-за-да-има-терор-трябва-да-има-и>.

HRANOVA, A. Istoriiite. [The Histories.] In: A. HRANOVA, *Literaturniyat chovek i negovite balgarski ezitsi*. [*The literary man and his Bulgarian languages*.] Plovdiv: University Publ., 1995: <https://www.slovo.bg/showwork.php3?AutID=99&WorkID=2333&Level=3> [seen 12.02.2022].

IGOV, A. Za da ima teror, tryabva da ima i "krotki". [In order to have terror, there must be also "meek." An interview by Stefan Dzhambazov.] In: *Vapreki.com*: <https://vapreki.com/post/132884336971/ангел-игов-за-да-има-терор-трябва-да-има-и> [seen 12.02.2022].

**THE MAN BETWEEN HISTORICAL VICISSITUDES
AND PERSONAL CHOICE
(ON TWO NOVELS ABOUT THE NINTH OF SEPTEMBER EVENTS
AND AFTER THAT)**

Abstract. The article addresses the period from the end of 1944 and the beginning of 1945 and focuses on the historical events' impact on the fate of people from different social strata, as this reflection is recreated in the novels *War* by Yana Yazova and *The Meek* by Angel Igov. The central characters' story in the two novels, who stand on both sides of the line that radically divided Bulgarian society after the Communists took power back on September 9, 1944, is traced. The psycho-emotional profiles of the characters and the narrative strategies, that are used to motivate their personal behavior, are analyzed. The characters' fate is the basis on which readers are left to assess the historical events. The article also emphasizes the narrative techniques, which consider the time distance of the writing in relation to the depicted events, so that the historical narrative is as close as possible to the truth.

Keywords: historical novel, September 9, 1944, narrative techniques, personal choice, historical truth

Penka Vatova, Assoc. Prof., PhD
Institute of Literature – Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria
mail: penka.vatova@gmail.com